

ТРАВЕНЬ-
ЧЕРВЕНЬ

2016

№ 3 (129)

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Головний редактор

В. О. Дятлов

Заст. головного редактора

О. Б. Коваленко

Редакційна колегія

В. О. Дятлов

М. К. Бойко

О. Г. Самоїленко

А. М. Боровик

Г. В. Боряк

Є. М. Луняк

О. Б. Коваленко

О. О. Маврин

О. П. Моця

Ю. А. Мицик

А. М. Остряк

С. О. Павленко

В. М. Половець

Г. В. Палакін

С. М. Свистович

Т. В. Чухліб

К. М. Ячменіхін

Редакційна рада

І. М. Аліфіренко

О. Я. Гранін

Г. Ю. Івакін

С. Л. Лаєвський

Д. М. Лозовий

В. В. Мельничук

П. М. Мовчан

М. О. Носко

Н. Б. Реброва

І. М. Ситий

Ю. О. Соболь

О. П. Реєнт

В. Ф. Чепурний

Випусковий редактор

О. В. Ткаченко

Журнал видається за
фінансової підтримки
Чернігівської
облдержадміністрації.

Засновники –
Чернігівський національний
педагогічний університет
імені Т. Г. Шевченка,
Всеукраїнське товариство
«Просвіта» ім. Тараса
Шевченка,
Інститут української
археографії та джерело-
знавства
ім. М. С. Грушевського
НАН України.

Рекомендовано до друку
Вченою радою Чернігівського
національного педагогічного
університету імені
Т. Г. Шевченка (протокол
№ 12 від 29 червня 2016 р.)

**СІВЕРЯНСЬКИЙ
ЛІТОПИС**

Всеукраїнський науковий журнал

ЗМІСТ**У ГЛИБ ВІКІВ**

Келембет С. Князі Несвізькі, Збаразькі та Вишневецькі – нащадки чернігівських Ольговичів? 3

Половець В. Половці: етнічна історія. 18

Адрюг А. Чернігівське видання «Молитвослова триакафісного» 1697 р.: бароковий синтез графіки і слова. 27

Циганок О. Про курс риторики Чернігівського колегіуму «INFORMATO...» [ИНФОРМАТОР...] (1718). 33

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Ігнатенко І. До питання про локалізацію будівель військової та цивільної адміністрації в Чернігівській фортеці у кінці XVII – XVIII ст. 37

Луговик Т. Чернігів у творчій спадщині Євгенії Спаської. 47

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

Блакитний М. Дзвін «Голуб» та перебування експонатів Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського в евакуації в м. Оренбург. 51

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

о. Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (друга половина XVII-XVIII ст.) (частина 2). 58

Листи гетьмана Івана Мазепи, написані у 1708 р. до великого коронного гетьмана Речі Посполитої Адама Сенявського (переклад-реконструкція Пилипенка В.) 81

СПОГАДИ. ЩОДЕННИКИ

Шенстрем П. Реляція про бій під Полтавою з деякими роздумами щодо двох попередніх кампаній (переклад Герасимчука О., коментар Павленка С.) 89

Пінчук Я. Мемуари генерала А. Л. Левенгаупта як джерело осмислення подій походу Карла XII в Україну. 112

РОЗВІДКИ

Діптан І. Національно-державна ідея в добу Української революції («Хмельниччина в розцвіті»: 1648-1650 роки) у баченні Михайла Грушевського. 119

Маслійчук В. Училищна реформа в Чернігівському та Новгород-Сіверському намісництвах 1788-1796 рр. (кілька міркувань). 140

Тимошик М. «Черниговские губернские ведомости» про відновлення волосної системи місцевого самоврядування у чернігівських селах від середини XIX століття. 150

Коропатник М. Медіаосвіта в Україні: історія і сьогодення. 159

Литовченко О. Організація фото- та кіносправи на Чернігівщині в 1919-1922-х рр. 175

Гаврилов В. Порушення прав сільського населення при збиранні податків та оскарження дій фінагентів (середина 40-х – середина 50-х рр. XX ст.) 183

ЮВІЛЕЇ

Боровик М. Професійна підготовка майбутніх учителів у Чернігівському державному педагогічному інституті (1954 – 1998 рр.). 189

Боровик А. М. К. Ковальов – керівник Чернігівського учительського інституту (1950 – 1953 рр.). 200

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Іваницька С. Демченко Т. П. Здобуття Батьківщини: життя та творчість Євгена Онацького. – Чернігів: ПП «Освітній центр», 2016. 207

ПРО КУРС РИТОРИКИ ЧЕРНІГІВСЬКОГО КОЛЕГІУМУ «INFORMATOR...» [ІНФОРМАТОР...] (1718)

У статті описується рукописний підручник риторики Чернігівського колегіуму «Informator...» [Інформатор...] (1718). Подається його повна назва латиною і в перекладі українською мовою, назви розділів і підрозділів (параграфів) із посиланнями на відповідні аркуші рукопису. У трактаті простежуються деякі паралелі як із єзуїтськими курсами, так і з підручниками Києво-Могилянської академії. Приклади-вправи засвідчують суперечливість духовного світу автора риторики.

Ключові слова: українські риторики, Чернігівський колегіум, 1718 р., рукопис, опис.

Ми продовжуємо описувати і досліджувати підручники Чернігівського колегіуму. Опрацьовано курси риторики «Alphabetum oratorium...» [Ораторський алфавіт...] (1750/51 н. р.)¹ та «Reginae hortus eloquentiae...» [Сад цариці красномовства...] (1717/18 н. р.)².

Наступний курс – «Informator artis oratoriae praeceptis rhetorices et praxibus manu-dens ad eloquentiam annum rhetorem Roxolano orthodoxo Archipresuleo Czernihoviensi in collegio sub directione Illustrissimi Archipraes[ulis] Czerniho[viensis] Novograd[ensis] totiusque Severiae Antonii Stachowski anno D[omini] 1718 S: R: P: L:» [Інформатор із ораторського мистецтва, що правилами риторики і прикладами веде за руку до красномовства ритора, який вивчає курс упродовж року у руському православному архієпископському колегіумі під керівництвом найяснішого архієпископа Чернігівського, Новгородського і усієї Сіверщини Антонія Стаховського року Божого 1718]. Розшифрувати скорочення S: R: P: L: не вдалося. Потрібні дослідження, чи можна перекладати «roxolanus» у текстах XVIII ст. як «український».

Підручник зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. Володимира Вернадського (далі – ІР НБУВ), фонд 307, шифр 511/п 1714, арк. 190–308.

Шифр рукопису подається за описом М. Петрова – № 511 (1714). Учений зазначає, що курс міститься в одній оправі з підручником «Hortulus Tullianus...» [Туллієвий садочок...], подає повну назву трактату і аркуші в конволюті. Щодо великих літер, то у М. Петрова описка – S: A: P: L:³.

В. Литинов коротко описав підручник «Informator» [Інформатор...] (1718) під № 163 (назва латиною та у перекладі російською мовою, шифр, аркуші в конволюті, помітка, що курс прочитаний у Чернігові). Описки: eloquentiam, rhetorem, пропущено D[omini]⁴.

Назва курсу – на окремому титульному аркуші (арк. 190), у вінку із листків (очевидно, лаврових), на краях – чотири гілки. Структура підручника така:

Арк. 191. Prooemium [Вступ]. Початок: Sacer hic noster labor sit rhetoricus ... [Хай ця наша риторична праця буде присвячена...].

Арк. 192. Tractatus primus. De prima parte rhetorices nempe de inventione praenotatio [Трактат перший. Попередні відомості про першу частину риторики, а саме про винайдення матеріалу]. Початок: Antequam inventionem argumentorum ... [Перед тим як винайдення доказів...]. Informatio prima. Quid est rhetorica [Тлумачення перше. Що таке риторика].

© Циганок Ольга Михайлівна – доктор філологічних наук, доцент, професор кафедри сучасних європейських мов Київського національного торговельно-економічного університету та кафедри перекладу Київського університету імені Бориса Грінченка.

Арк. 194 зв. *Informatio secunda. De lectione librorum, quo modo legendi sunt libri* [Тлумачення друге. Про читання книг, яким чином треба читати книги].

Арк. 197. *Informatio tertia. De imitatione, continens sub se quattuor modos declarantes imitationem* [Тлумачення третє. Про наслідування, що містить у собі чотири способи, які пояснюють наслідування].

Арк. 203 зв. *Informatio quarta continens sub se tres modos, primum quo modo sub[stantiva], secundum quo modo adj[ectiva], tertium quo modo verba inveniuntur* [Тлумачення четверте, яке містить у собі три способи, перший – яким способом винаходять іменники, другий – яким способом прикметники, третій – яким способом дієслова].

Арк. 206. *Informatio quinta. Quomodo simplex latina locutio cultius efferenda est* [Тлумачення п'яте. Яким чином простий латинський вислів слід виразити більш вишукано].

Арк. 207 зв. *Informatio sexta. De formandis oratoris periodis* [Тлумачення шосте. Про те, як слід утворювати ораторські періоди].

Арк. 211 зв. *Informatio septima. De amplificacione* [Тлумачення сьоме. Про ампліфікацію].

Арк. 217. *Informatio octava. De amplificacione locis rhetoricis* [Тлумачення восьме. Про ампліфікацію риторичними місцями].

Арк. 259. *Tractatus sextus. De orationibus politicis quaecumque eius aevi politioris in festis aliisque caeremoniis et praecipue juxta roxolanae patriae nostrae mentem informari solent* [Трактат шостий. Про політичні промови, усякі цього більш вишуканого віку, які звичайно творяться при святах та інших церемоніях і переважно згідно з уявленням нашої руської батьківщини]. *Informatio prima* [Тлумачення перше]. Початок: *Scriptura eius orationis haec est* [Написання цієї промови таке].

Арк. 267. *Tituli nonnulli epistolarum... maxime quae sunt in usu et aliqui insigniores* [Певні заголовки листів..., які найбільше використовуються, і деякі більш помітні]. Початок: *Itaque sit imprimis ad Romanum Pontificem...* [Таким чином, хай спочатку буде до Папи Римського...].

Арк. 269. *Informatio secunda. De gratulatione novi anni* [Тлумачення друге. Про привітання з Новим роком].

Арк. 278. *De tropis ac figuris verborum et sententiarum. Prooemium* [Про тропи і фігури слів і речень. Вступ]. Початок: *Non plus splendoris et ornamenti caelum a sideris...* [Не більше неба і оздоби небо від зірок...].

Арк. 307–308 зв. Вірші та промови (фрагменти).

Таким чином, київський список риторики «*Informatio*» [Інформатор...] (1718) – не повний. До нашого часу дійшли перший і частково шостий розділи (трактати).

Спочатку посібник написаний у вигляді питань-відповідей, як катехізіс. Вживаються скорочення «*In.*» (від «*Interrogatur*» [Запитується], яке перегукується з «*In*» у назві курсу («*Informatio*»), та «*R.*» (від «*Responditur*» [Відповідається]). Проте уже в другому тлумаченні першого розділу (Арк. 194 зв.) автор курсу відмовляється від катехізічної форми, згодом час від часу до неї повертаючись (наприклад, арк. 208–209, 229 etc.).

Курс відзначається практичним спрямуванням. У вступі вказується на застосування набутих навичок риторики потрібна, щоб учні могли дуже красномовно «...*salve hospiti dicere, vale precari, dies genetliacos cum Lucina, actus nuptiales cum Numenaeo persequi, ad funera perorare, festa cum laude Dei celebrare...*» [...вітати гостя при зустрічі, бажати здоров'я при прощанні, відзначати дні народження з Луциною, весільні дійства з Гіменеєм, виголошувати прощальне слово на похоронах, святкувати, славлячи Бога...] (арк. 191).

Уже у повній назві риторики «*Informatio*...» [Інформатор...] (1718) згадуються риторичні приклади-вправи. За описом В. Литвинова, ми проаналізували назви усіх збережених у Києві курсів красномовства – Києво-Могилянської академії і привезених в Україну з інших навчальних закладів. «*Praxes*» [прикладі] у назві фігурують у шести курсах Києво-Могилянської академії – Ігнатія Миштальського «*Rostra Tulliana...*» [Туллієва рoстра...] (1701)⁵, у анонімній риториці «*Methodus...*» [Метод...] (1713)⁶, Ігнатія Бузановського «*Congereries...*» [Нагромадження...] (1729/30)⁷, Сильвестра Ляскоронського «*Aerarium...*» [Скарбниця...] (1738)⁸, Тихона Олександровича «*Congereries...*» [Нагромадження...] (1745/46)⁹ та Досифія Галятівського «*Liber rhetoricus...*» [Риторична книга...] (1748/49)¹⁰. Частіше у повних назвах риторик натрапляємо на

формулювання «ad usus, ad (in) usum» [для використання], в одному підручнику – на «exemplis rhetoricis» [риторичними прикладами]¹¹.

Можливо, традиція згадувати у назві риторики «praxes» [приклад-вправи] йде від популярного в Європі загалом і в Україні зокрема трактату отця-єзуїта Міхала Радава (1615–1687) «Orator extemporaneus...» [Імпровізований оратор...] (1664), який неодноразово перевидавався¹². Трактат «Aerarium...» [Скарбниця...] (1738) прямо відсилає читача до цього курсу¹³.

«Orator extemporaneus...» [Імпровізований оратор...] Міхала Радава складається з двох частин. Перша присвячена розгляду загальних питань: винайдення матеріалу, його розміщення та спосіб виголошення (стиль). У другій частині розглядаються три роди красномовства – показовий, дорадчий та судовий. Значну увагу приділено різним літературним жанрам промов – весільним, похоронним, вітальним, прохальним тощо. Риторика Радава – не науково-академічна, а швидше популярна, відзначається доступністю та простотою викладу, чим пояснюється великий успіх підручника у читачів. У повній назві курсу фігурує «praxis» [приклад-вправа] у формі, запозиченій із старогрецької мови: «Orator Extemporaneus Seu Artis Oratoriae Breviarium Bipartitum Cuius Prior pars praeepta continet generalia, Posterior praxin ostendit...» [Імпровізований оратор або стислий виклад ораторського мистецтва у двох частинах, перша частина якого містить загальні правила, наступна показує використання на практиці...]. У IP НБУВ зберігаються три єзуїтські риторики (Львівського колегіуму, 1688 р., Сапегіанського колегіуму, 1692 р., Брунсбергського колегіуму, 1705 р.), у повних назвах яких фігурує «praxis»¹⁴.

Риторика «Informatior...» [Інформатор...] (1718) містить десятки «praxes». У них посилаються на Цицерона (арк. 213, 215 etc.), Сенеку (арк. 217 зв.), згадують Лівія (арк. 201), наслідують Клавдіана (арк. 202) та Сарбевського. Серед прикладів-вправ натрапляємо на похвали, описи, привітання (арк. 219 зв. – 224, 230–232, 242, 253), весільні промови-взірці (арк. 228–229), латинські і польські приклади на похоронні теми (арк. 233–234, 248) тощо.

У деяких «praxes» – відлуння тогочасних подій. У «Praxis prima suadens contra Turcum audacter ire» [Приклад перший, який закликає хоробро йти на турка] славиться «gens rossiacas» [руський? російський? народ], «virtus rossiacas» [руська? російська? доблесть]. Полчища турків порівнюються з військом Ксеркса (звідси напрошується вишукана алюзія – паралель між нашими воїнами і стародавніми греками) (арк. 226 зв.). Фігурують російський (Rosijski) лев, Марс, російські геракли (арк. 227).

Автор курсу – людина західної, латино-польської освіченості, однак добровільно чи примусово стоїть на проросійських позиціях. Приклад-вправа, як можна похвалити російського Марса («...laudari rossiacum Martem») виводиться з аргументу: «Mars Rossiacus non timet Suecum, Polonum, Scytham, Turcam, ergo, nullum hostem timere potest» [Російський Марс не боїться шведа, поляка, татарина, турка, отже, не може боятися жодного ворога] (арк. 237). У чернігівській риториці 1718 р. немає ні рядка церковнослов'янською чи слов'яно-руською мовами, проте промосковська політична позиція очевидна. Привертає увагу такий фрагмент (зберігається орфографія оригіналу): «Straszna iest ale nie Rossiyskemu Marsu szwedskego herbu bestia a polskega krwi pragnaca lucem veritatis aspernans sowa barziewy anizeli orzel, gdyz nie raz sparzywszy sie w rossii nazad porchac musiefa» [Страшна, але не російському Марсу, тварина [не] шведського герба, а польського, яка прагне крові, плямуючи світло істини, більше сова, ніж орел, тому що не раз ошпарившись у Росії, мусила порхати назад] (арк. 238). Викладачі Чернігівського колегіуму були особами духовного стану, і домінантою їхнього духовного світу виступала віра. Очевидно, не випадково один із прикладів – «In laudem defuncti militis Rossiaci ex argumento «In hoc Rossiaci milite fortitudo, audacia, amor erga patriam et orthodoxam fidem...»» [На похвалу полеглому російському воїна з аргументу «У цьому російському воїнові хоробрість, мужність, любов до батьківщини і православної віри...»] (арк. 238 зв.). Наступний приклад – «Praxis ... in qua Rossia Caesari suo N. pro heroica virtute per quam renovata ... gratias agit» [Приклад, у якому Росія дякує своєму царю Н. за героїчну доблесть, завдяки якій вона оновлена] (арк. 252). Згадується Ucraina [Україна], Boristhenis [Дніпро-Борисфен], Roxolana christianitas

[руське християнство], suesogum draco [шведський дракон], цар Петро Олексійович, розширення імперії, Полтавська битва (арк. 252 зв.)

Таким чином, чернігівська риторика «Informatior...» [Інформатор...] (1718) цікава не лише як історико-літературна, а й історична пам'ятка. Попри фрагментарність, вона показує те сум'яття, що коїлося в душі автора курсу, представника свого покоління. З одного боку, перший із заголовків листів – до Папи Римського, з іншого – приклад антипольського спрямування польською мовою і промосковські вислови. Перед нами – картинка духовного життя тогочасної України.

1. Циганок Ольга. Опис курсу риторики Чернігівського колегіуму «Alphabetum oratorium...» [Ораторський алфавіт...] (1750/51 н. р.) / Ольга Циганок // Сіверянський літопис. – 2014. – № 5. – С. 24–28.

2. Циганок Ольга. Опис курсу риторики Чернігівського колегіуму «Reginae hortus eloquentiae...» [Сад цариці красномовства...] (1717/18 н. р.) / Ольга Циганок // Сіверянський літопис. – 2016. – № 1. – С. 52–56.

3. Петров Н.И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве / Н.И. Петров. – Вып. 2. – М.: Унив. тип., 1896. – С. 235.

4. Стратий Я.М. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могиланской академии / Я.М. Стратий, В.Д. Литвинов, В.А. Андрушко. – Киев: Наукова думка, 1982. – С. 146.

5. Там само. – С. 45.

6. Там само. – С. 49.

7. Там само. – С. 84.

8. Там само. – С. 98.

9. Там само. – С. 108.

10. Там само. – С. 112.

11. Там само. – С. 40.

12. Radaw Michaelus. Orator extemporaneus sev Artis oratoriae breviarium bipartum [...] / Michaelus Radaw. – Lipsiae, 1664. – 456 p. + 102 (Index).

13. Aerarium eloquentiae ad eloquentiam styli et non vulgarem dicendi in omni genere modum praecipis rhetoricis praxibus refertum... 1738. – IP НБУВ, шифр 323/п100, арк. 327.

14. Стратий Я.М. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могиланской академии. – С. 140–142.

В статье описывается рукописный учебник риторики Черниговского коллегиума «Informatior...» [Информатор...] (1718). Приводятся его полное название на латыни и в переводе на украинский язык, названия разделов и подразделов (параграфов) со ссылками на соответствующие листы рукописи. В трактате прослеживаются некоторые параллели как с иезуитскими курсами, так и с учебниками Киево-Могиланской академии. Примеры-упражнения свидетельствуют о противоречивости духовного мира автора риторики.

Ключевые слова: украинские риторика, Черниговский коллегиум, 1718 г., рукопись, описание.

The article describes a handwritten textbook on rhetoric from the Chernihiv Collegium «Informatior...» [Informant...] (1718). The full title in Latin and translated into Ukrainian, the sections and subsections titles with references to relevant sheets of the manuscript are given. The parallels between this textbook, Jesuit courses and textbooks of Kyiv Mohyla Academy in the treatise are drawn. Examples-exercises demonstrate the inconsistency of the spiritual world of the author of the rhetoric.

Key words: Ukrainian rhetoric, Chernihiv college, 1718 year, manuscript, description.